

Зазначимо також, що класифікація форм (завдань) побудови взаємодії органів влади і громадськості викликає у нас деяке незрозуміння. Так, виділяються три групи напрямів: формування та реалізації державної, регіональної політики, вирішення питань місцевого значення; соціально-економічний розвиток України; створення умов для міжсекторальної співпраці.

Погляньмо уважніше. Перший напрям стосується впливу на державну, регіональну та місцеву політику і практику, це, на наш погляд, і є метою співпраці громадськості з державою, заходи сприймаються нами як відповідні, лише зазначимо, що запропоновані заходи стосуються не тільки формування політик, але і їх реалізації. Другий напрям стосується соціально-економічного розвитку України – як може громадськість на це бути зорієнтована, крім уже перелічених форм впливу на державну, регіональну та місцеву політику і практику їх реалізації. Питання, на наш погляд, риторичне, і відповідь полягає в тому, що друга група класифікації виглядає некоректно. Третя ж група, хоча називається конкретно: «Створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці», насправді за сукупністю заходів не вказує, які саме сектори співпраці планується розвивати (якщо два вищеперелічені, то цього замало для формування окремої групи форм).

Складається враження, що у третій напрям авторами Стратегії включено форми співпраці органів державної влади із громадськістю, які не приєднувались до попередніх розділів, за залишковим принципом. Такий підхід до національного документа не може не викликати наукової критики.

Отже, погоджуючись загалом із положеннями щодо обсяга форм (завдань) співпраці неурядових організацій з органами влади в питаннях розвитку відкритості, зазначимо, що їх секторальна класифікація зайва. Достатнім є групування їх за принципом від загального до конкретного, визначення метою такої співпраці вплив на державну, регіональну та місцеву політику і практику їх реалізації.

На наш погляд, є такі форми і заходи співпраці влади з неурядовими організаціями:

1. Участь у публічному управлінні (форми демократії участі або науково-експертної громадської діяльності).
2. Здійснення взаємоконтролю щодо вирішення суспільних проблем.
3. Надання інститутами громадянського суспільства соціальних послуг, здійснення соціального підприємництва та спільних проєктів на виконання завдань і функцій держави та місцевого самоврядування.
4. Співпраця щодо підготовки державних службовців і громадських активістів із питань спільної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Існуючі механізми співпраці органів державної влади з організаціями громадянського суспільства в контексті реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні 2016–2020. Київ : Ваїте, 2016. 280 с.
2. Гаєва Н. Форми взаємодії органів державної влади і об'єднань громадян: теоретичний аспект. *Держава і право : Юридичні і політичні науки*. 2010. № 49. С. 133–140.
3. Концепція сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства, затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. № 1035-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1035-2007-%D1%80>.
4. Галай А. Недержавні організації юридичного спрямування як учасники публічного управління : монографія. Київ : КНТ, 2015. 408 с.
5. Про визнання такими, що втратили чинність, розпоряджень Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. № 1035 та від 22 липня 2009 р. № 858, затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 червня 2012 р. № 389-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-2012-%D1%80>.
6. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 рр., затв. указом Президента України від 26 лютого 2016 р. № 68/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2016>.
7. Про затвердження плану заходів на 2018 р. щодо реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 рр., затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10 травня 2018 р. № 297-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/297-2018-%D1%80/print>.

УДК 342.951

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-4/48>

СВОБОДА ТА ЇЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ У СФЕРІ ОСНОВНИХ ПРАВ

FREEDOM AND ITS FUNCTIONING IN THE FIELD OF FUNDAMENTAL RIGHTS

Цекалова Н.І., к.ю.н., провідний юрист

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена аналізу категорії «свобода» в аспекті її функціонування у сфері основних прав людини і громадянина. Визначено, що свобода є ключовим показником незалежності і рівня демократичності держави. Саме тому на початку статті автор звертає увагу на цілісність поняття і пропонує розглядати його комплексно, і з філософської, і з правової позицій. Зокрема, аналізуються погляди на це поняття таких відомих філософів, як Й. Фіхте, І. Берлін, Дж. МакКаллума. Розглядаючи поняття свободи у правовому аспекті, автор статті приходить до висновку, що єдності в цьому питанні зовсім не має, а саме поняття найчастіше визначається через словосполучення «свобода від чого-небудь». Хоча акцент під час визначення даної категорії має бути на нерозривності свободи і людини.

Зокрема, автором проаналізовано межі свободи людини, суспільства і держави. Окремо визначено співвідношення порядку в суспільстві й особистих прав індивіда. Зазначено, що необхідно знайти баланс, щоб органи державної влади, які гарантуватимуть порядок у суспільстві, своїм регулюючим впливом не пригнічували права і свободи людини, адже в такому разі виникне тоталітарний режим, що є протилежністю суспільства, де панує свобода особистості. Визначено, що на міжнародному рівні встановлено так звану заборону втручання держави у приватне життя громадян.

Окремо розглянуто західно-європейську концепцію права на свободу, або свободу від держави. Автор статті наводить як приклад Німеччину, де більшість основних прав, визначених Основним законом країни, слугують «гарантуванню сфери свободи кожної особи проти зазіхань і втручання державної влади». До таких прав належать основні права, які захищають певну поведінку громадянина від державного втручання. Крім того, сюди ж належать основні права, які захищають певні об'єкти або частки простору, як-от власність чи житло, від впливу з боку держави. Ці права спрямовані насамперед на те, щоби стримувати державу й обороняти громадян від її втру-

чанья. Саме таке стримування, згідно із цією концепцією, називається «свободою від держави», або «стримуванням держави». Коли втручання все ж таки мало місце, держава в особі її органів влади наділена обов'язком з усунення такого втручання. Окремо визначено, яке саме втручання можна вважати виправданим.

Ключові слова: свобода, межі свободи людини, свобода від держави, втручання у права людини, виправданість втручання у права людини.

The article is devoted to the analysis of the category of freedom in terms of its functioning in the field of fundamental human rights and citizen. It is determined that freedom is a key indicator of independence and democratic state of the state. That is why in the beginning of the article the author draws attention to the integrity of the concept and proposes to consider it comprehensively, both from the philosophical point of view and from the legal position. In particular, the views on this notion of such well-known philosophers as J. Fichte, I. Berlin, McCallum are analyzed. Considering the notion of freedom in the legal aspect, the author of the article comes to the conclusion that there is no unity in this question, and the notion is most often defined through the phrase "freedom from something". Although the main emphasis in determining this category should be on the inextricability of freedom and rights.

In particular, the author analyzed the limits of freedom of man, society and state. Separately determined the ratio of order in society and personal rights of the individual. It is noted that it is necessary to find a certain balance, so that the bodies of state power, which guarantee the order in society, their regulatory influence did not inhibit human rights and freedoms, since in this case there will be a totalitarian regime, which is accordingly an antonym of a society in which the freedom of the person reigns. It is determined that the so-called prohibition of state interference with the private life of citizens is established at the international level.

Separately, the Western European concept of the right to freedom, or freedom from the state, is considered. The author gives an example to Germany, where most of the fundamental rights defined by the Basic Law of the country serve "to guarantee the scope of each person's freedom to encroach on and interfere with state power". These rights include fundamental rights that protect a certain behavior of a citizen from state interference. In addition, here also belong the fundamental rights that protect certain objects or parts of space, such as property or housing, from the influence of the state. These rights are aimed primarily at constraining the state and protecting citizens from its interference. It is precisely such deterrence under this concept that it is called "freedom from the state" or "deterrence of the state". In cases where intervention still took place, the state, represented by its authorities, has the responsibility to eliminate such interference. Separately it is determined what kind of intervention can be considered justified.

Key words: freedom, limits of person freedom, freedom from the state, interference with human rights, justification of interference with human rights.

Сьогодні, розмірковуючи про свободу як цілісну категорію, навряд чи хтось зможе заперечити, що остання є ключовим показником незалежності і рівня демократичності держави. Але необмеженість свободи породжує свавілля і хаос, а її обмеження з боку держави дуже часто розглядається як обмеження основоположних прав людини. Саме тому виникають цілком зрозумілі питання. Що таке свобода та де проходить межа свобод людини (як істоти чи особистості) і держави? Спробуємо з'ясувати.

З огляду на те, що свобода є цілісним науковим поняттям, його в той чи інший період розглядали майже в будь-яких наукових площинах. Звичайно, найбільш ґрунтовними є дослідження представників філософської науки, але не менш важливий правовий напрям. У межах кожного із цих напрямів свобода розуміється по-різному і в різному обсязі. Тому в загальних рисах спробуємо їх окреслити.

Так, свого часу представник німецької класичної філософії Й.Г. Фіхте зробив фундаментальне дослідження з теми свободи і соціального призначення держави. Згідно із Й.Г. Фіхте, «абсолютне «Я» – безмежна діяльність, яка може бути представлена у вигляді прагнення до усвідомлення своєї власної свободи» [1, с. 50]. Але одного усвідомлення власної свободи недостатньо, вона має бути забезпечена, гарантована й окреслена правовими нормами. В іншому дослідженні під назвою «Замкнута торговельна держава» він зазначав, що «основне призначення держави полягає в тому, щоб забезпечити культурну свободу його громадянам від небажаного «іноземного впливу», агресії, насильства і маніпуляції ззовні» [2, с. 259].

Набагато пізніше інший філософ, І. Берлін, розмірковуючи про дане поняття, виділяв його негативне і позитивне розуміння [3]. У першому випадку свобода є простою відсутністю кого- або чого-небудь, тобто перешкод, бар'єрів, обмежень або втручання, тоді як у другому випадку потрібна присутність кого- або чого-небудь, тобто контролю, самовизначення або самореалізації. І. Берлін зазначає: «<...> Ми використовуємо негативне поняття свободи, намагаючись відповісти на питання: «яка область, у межах якої суб'єкт – людина або група людей – повинен бути залишений, щоб зробити що-небудь або бути в змозі зробити що-небудь без перешкод з боку інших осіб?», тоді як використовуємо позитивне поняття свободи, намагаючись відповісти на питання: «що або хто є джерелом конт-

ролю або втручання, який може визначити, що робити або не робити?» [3, с. 121–122]. На нашу думку, таке розуміння виправдане з огляду на те, що негативна свобода є абсолютним правом кожного, але вона існує до того моменту, поки відсутність перешкод, бар'єрів або обмежень не вплине на та теж саме право іншої людини. Позитивна свобода, навпаки, є можливістю дії або фактом дії.

Але в І. Берна було багато як прибічників так і опонентів. Зокрема, ідеї негативного розуміння свободи дотримувалися Ф. Оппенгейм, Д. Міллер та інші, а позитивне розуміння свободи можна спостерігати в напрацюваннях А. Мілна, Б. Гіббса, К. Тейлора і Дж. Крістман.

Американський філософ Дж. МакКаллум, навпаки, уважав, що взагалі не має сенсу розрізняти два види свободи – позитивну і негативну – і визначати, яка з них є єдиною, «найбільш істинною» або «найбільш цінною» свободою, оскільки різниця між ними визначена недостатньо чітко і частково ґрунтується на серйозних помилках. Дж. МакКаллум дає таке визначення поняття свободи: «суб'єкт або актор, вільний від певних обмежень або перешкоджаючих обставин, щоб зробити щось або стати чимось або кимось» [4, с. 312]. Хоча, на нашу думку, таке розуміння свободи виглядає дещо спрощено, але чи то дихотомічне тлумачення, чи то спрощене, у кожному з них простежується ключова ідея про свободу як можливість діяти на вільний розсуд і відсутність перешкод та обмежень.

Що ж до правової літератури, то варто констатувати той факт, що категорія «свобода» не достатньо досліджена. Це пояснюється, зокрема, і тим, що це складне суспільне явище. Зокрема, у ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод визначено свободу (право на свободу й особисту недоторканність) як правову категорію, яка може бути обмежена тільки установленим законом порядком [5].

У сучасному «Великому юридичному словнику» під свободою розуміється «закріплена в конституції чи іншому законодавчому акті можливість певної поведінки людини» [10]. «Тлумачний словник» В. Даля визначає свободу як можливість діяти на свій розсуд, відсутність сорому, неволі, рабства [11]. «Філософський енциклопедичний словник» визначає свободу як «здатність людини до активної діяльності згідно зі своїми намірами, бажаннями й інтересами, у ході якої вона досягає поставлених перед собою цілей» [12].

З наведених визначень можна побачити, що єдності в цьому питанні немає, а саме поняття визначається через словосполучення «свобода від чого-небудь», жодне з визначень не вказує на нерозривність свободи і людини. У спрощеному вигляді йдеться про те, що поняття свободи застосовується тільки для характеристики певних дій людини і притаманне тільки їй.

Коли йдеться про межі свободи людини і держави, на нашу думку, цілком виправдано постає необхідність розмежування прав людини, суспільства й інтересів держави. Адже цілком зрозуміло, що всі вони існують у тісному взаємозв'язку.

Отже, розмірковуючи про межі свободи людини і держави, варто було б для початку визначити співвідношення порядку в суспільстві й особистих прав індивіда. І тут, звичайно, необхідно знайти баланс, щоб органи державної влади, які гарантуватимуть порядок у суспільстві, своїм регулюючим впливом не пригнічували права і свободи людини, адже в такому разі виникне тоталітарний режим, що протилежний суспільству, де панує свобода особистості.

На міжнародному рівні встановлено так звану *заборону втручання держави у приватне життя громадян*. Зокрема, у ч. 2 ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод визначено, що «органи державної влади не можуть втручатися у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» [5], а в ч. 1 ст. 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права зазначено, що «ніхто не повинен зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте і сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його житла або таємницю його кореспонденції чи незаконних посягань на його честь і репутацію» [6].

Останню норму, вочевидь, можна інтерпретувати в контексті нашої теми і так, що свобода особистості закінчується там, де починається свавільне чи незаконне втручання в її особисте і сімейне життя, її житло або таємницю кореспонденції чи посягання на її честь і репутацію.

Так, свавільне втручання може також поширюватися на допустиме законом втручання. Уведення поняття свавільності покликане забезпечити, щоби навіть втручання, що допускається законом, відповідало положенням, цілям і завданням Пакту, у будь-якому разі було обґрунтованим у конкретних обставинах [7]. Тоді як незаконне втручання безпосередньо пов'язане з обов'язком держави в особі її органів влади гарантувати на підставі правових норм захист від будь-яких неправомірних втручань у приватне життя її громадян. Вона (держава) має забезпечувати незалежний контроль за будь-якими порушеннями, пов'язаними з таким втручанням.

Комітет із прав людини у своїх Застереженнях загального порядку роз'яснює: «Оскільки всі люди живуть у суспільстві, захист особистого життя не може бути абсолютним. Водночас компетентні державні органи повинні мати можливість робити запит на ту інформацію, що суто стосується особистого життя індивіда, отримання якої необхідно в інтересах суспільства, як вони розуміються в Пакті» [7].

Цікавим є те, що західно-європейським країнам відома концепція права на свободу, або свободи від держави, як її ще називають. Зокрема, у Німеччині більшість осно-

вних прав, визначених Основним законом країни, слугують «гарантуванню сфери свободи кожної особи проти зазіхань і втручання державної влади»¹. До них належать основні права, які захищають певну поведінку громадянина від державного втручання, наприклад, висловлення думки. Крім того, сюди ж належать основні права, які захищають певні об'єкти або частки простору, як-от власність чи житло, від впливу з боку держави. Ці права спрямовані насамперед на те, щоб стримувати державу й обороняти громадян від її втручання. Саме таке стримування, згідно із цією концепцією, називається «свободою від держави», або «стримування держави». Коли втручання все ж таки мало місце, держава в особі її органів влади наділена обов'язком з усунення такого втручання. І тут цілком зрозумілим є питання, що ж є втручанням в основні права людини і громадянина?

Утручання є безпосереднім порушенням конституційно-правової функції оборони. Навіть більше, важливість функції оборони по суті визначається й формується явищем втручання та його глибиною. Утручання водночас є його підвидом, точніше, найважливішим підвидом порушення основних прав. Інші порушення, наприклад, полягають у ненаданні блага чи відсутності обіцяного захисту. Утручання є порушенням основних прав у сфері оборонної функції².

З іншого боку, згідно з положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, *втручання у права може бути виправданим за сукупності трьох умов*. Першою умовою виправданості втручання у права (обмеження у правах), гарантованих ст. 8–10 Конвенції є те, що воно має бути передбачене законом. Останній, згідно із практикою Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), має відповідати якісним вимогам, насамперед вимогам «доступності» та «передбачуваності» [8]. Другою умовою виправданості є те, що *втручання повинно мати законну мету*. І третьою умовою є те, що *обмеження має бути «необхідним»*.

Необхідність обмеження насамперед означає, що державна влада на власний розсуд оцінює, чи може таке обмеження бути виправданим із мотивів суспільної необхідності. У рішенні ЄСПЛ у справі «Ляшко проти України» зазначено: «Суд повинен перевірити, чи було втручання виправданим та необхідним у демократичному суспільстві, та, зокрема, чи було воно пропорційним, і чи були причини, надані національними органами влади на його виправдання, важливими та достатніми. Таким чином, важливим є визначити, чи належним чином національні органи влади використали свою свободу повноважень, звинувативши заявника в наклепі чи зловживанні посадовим становищем» [9].

Як у чинному законодавстві, так і у правозастосовчій практиці відсутнє загальноприйняте трактування дефініцій обмеження прав і свобод та втручання у права і свободи. Тому ми спробуємо знайти і сформулювати найбільш точне визначення цих правових категорій.

Так, наприклад, А. Тарасов обмеження прав і свобод розглядає як «соціально обумовлену діяльність осіб, наділених спеціальною компетенцією, у порядку, на підставах і в межах, установлених законом, у результаті якої страждає фізична, моральна, індивідуальна свобода, загальна свобода дій для досягнення поставлених цілей і завдань» [13].

Слушною думкою дотримувався М. Козюк, називаючи правовим обмеженням «відхилення від правової рівності, коли звужується обсяг прав і свобод, або розширюється обсяг обов'язків» [14, с. 52].

А. Малько розмірковував про сутність правових обмежень через їхні характерні властивості. По-перше, вони пов'язані з несприятливими умовами (загроза або позбавлення якихось цінностей) для здійснення власних інтересів суб'єкта, бо спрямовані на їх стримування й одночасно на задоволення інтересів протилежної сторони

¹ В Verf GE 7, 198 (204); подібним чином В Verf GE 50, 290 (336 f.); 68, 193 (205); Starck, в: v. Mangoldt / Klein / Starck, GG, Bd. I (Lit. Verz.), Art. 1 RN 182ff.

² Федеральний конституційний суд Німеччини, здається, недавно почав обмежувати поняття втручання класичними його випадками (див. нижче: номер поля 19): В Verf GE 105, 255 (273); 105, 279 (303).

у правовідносинах, громадських інтересів в охороні та захисті; по-друге, повідомляють про зменшення обсягу можливостей, свободи, отже, і прав особистості, що здійснюється за допомогою обов'язків, заборон, покарань тощо; по-третє, позначають собою негативну правову мотивацію; по-четверте, припускають зниження негативної активності; по-п'яте, спрямовані на захист суспільних відносин, виконують функцію їх охорони [15].

Що ж до «втручання у права і свободи», то цей термін часто вживається європейськими інституціями та розуміється як здійснення таких активних дій державою, що фактично порушують блага, передбачені конвенційним правом. Це поняття також пов'язане з менш вживаним терміном «негативні зобов'язання», який також інколи використовується ЄСПЛ. Негативні зобов'язання передбачають обов'язок держави в особі її органів (посадових осіб) утриматися від неправомірних посягань на належне особі благо.

Утручання може існувати у двох підсферах. Перша підсфера – імперативне, або *класичне втручання*. Воно полягає в ухваленні загального або індивідуального нормативно-правового акта, який здебільшого несе обтяження суб'єктам, на яких поширюється його дія. Наприклад, коли орган законодавчої влади невідкладно і навмисно, а інколи і з використанням примусу, ухвалює нормативно-правовий акт (тобто здійснює імперативну дію), що має наслідком скорочення основного права на свободи.

Друга підсфера, у якій може існувати втручання, виникає тоді, коли здійснюється фактичний вплив через реальні дії, які не ведуть до обов'язкового регулювання у сфері основних прав, натомість перешкоджаючи певній захищеній діяльності чи ставлячи її під загрозу. Це включає в себе, наприклад, субсидування або іншу підтримку діяльності приватних осіб, що має наслідком втручання в конституційні права. За таких умов можна говорити про *інші види втручання*. Зокрема, ідеться і про такий вид втручання, що пов'язаний із непрямим впливом, коли відмова від реалізації основного права пов'язується з отриманням якоїсь переваги. Проте водночас можна виділити ще два види впливу: стимулюючий вплив і побічний, чи опосередкований. Вони також породжують непряме втручання у права і свободи.

У підсумку зазначимо, що сьогодні у правовій площині гостро постає питання про межі втручання держави чи суспільства у права людини. Правомірність тих чи інших дій, пов'язаних з утручанням у права і свободи, потребує постійного переосмислення, адже ці дії можуть бути зумовлені як політичною ситуацією, так і конвергенцією правових систем. Звичайно, найближчим часом не тільки на доктринальному, а й на законодавчому рівні мають бути закріплені такі категорії, як «втручання у права і свободи», «межі втручання держави і суспільства у права і свободи людини», «правомірне втручання» тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Heidegger M. Schellings Abhandlung Über das Wesen der menschlichen Freiheit. M. : Niemeyer, 1971. 237 p.
2. Фихте И.Г. Сочинения: в 2-х т. / сост. и прим. Вл. Волжского. Санкт-Петербург : Мифрил, 1993. 798 с. Т. 2.
3. Berlin I. Two Concepts of Liberty. *Four Essays on Liberty* / I. Berlin. London : Oxford University Press, 1969.
4. MacCallum G. Negative and Positive Freedom. *The Philosophical Review*. 1967. Vol. 76. P. 312–334.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
6. Міжнародний пакт про громадські і політичні права ООН від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
7. Замечания общего порядка 16, приняты Комитетом по правам человека. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/gencomm/Rhrcom16.html>.
8. Толстой Милославский против Соединенного Королевства (Tolstoy Miloslavsky v. the United Kingdom) : постановление Европейского суда по правам человека от 13 июня 1995 г. (жалоба № 18139/91). URL: http://european-court.eu/uploads/ECHR_Tolstoy_Miloslavsky_v_the_United_Kingdom_13_07_1995.pdf.
9. Ляшко проти України (Lyashko v. Ukraine) : рішення Європейського суду з прав людини, справа від 10 серпня 2006 р. (заява № 21040/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_275.
10. Большой юридический словарь / под ред. А. Сухарева, В. Крутских. Москва, 2004. С. 543.
11. Даль В. Толковый словарь русского языка. Москва, 1996. С. 815.
12. Философский энциклопедический словарь. Москва, 1989. С. 569.
13. Тарасов А. Ограничение конституционных прав и свобод человека в условиях особых правовых режимов в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук. Санкт-Петербург, 2006. С. 31.
14. Принципы, пределы, основания ограничения прав и свобод человека по российскому законодательству и международному праву : материалы круглого стола. *Государство и право*. 1998. № 8.
15. Малько А. Стимулы и ограничения в праве: теоретико-информационный аспект. Саратов, 1994. С. 59.